

OSMAN MERT. ÖTÜKEN UYGUR DÖNEMİ YAZITLARINDAN: TES, TARIAT, ŞİNE US

Ankara, 2014, 336 s.

Sovetlər Birliyi zamanında türkologiya, onun bir qolu olan runologiya əsas iki mərkəzdə—Moskva və o vaxtkı adı ilə Leningradda (indiki Sankt-Peterburq) qərar tutmuşdu. Türkologiya dar mənada türk dilçiliyi mənasında işlədilirdi. Türkoloji məsələlərlə əsasən bu şəhərlərdəki elm adamları məşğul olmalı idi. Bu sahədə əsas mütəxəssislər rus mənşəli olmalı idilər. Sovet ideologiyasının türkofobiya münasibəti bu araşdırmaların ana xəttini təşkil etməli idi. Mənim kimi o dövr adamlarının yaxşı yadındadır ki, qazax alim və şairi Oljas Süleymenovun türkologiyada yeni fikirlər irəli sürdüyü üçün “Az i ya” (1970) kitabına görə başına nə oyun açdılar, tatar əsilli Lev Qumilyov “Qədim türklər” monoqrafiyasını nəşr etməyə qədər nə müsibətlər çəkdi (1967), qazax alimi Qubaydulla Aydarov “VIII əsrə aid qədim türk abidələri” kitabı nəşr olunanda (1971) onu nə qədər qışqançılıqla qarşıla-

dılar, eninə-uzununa tənqid etdilər. Nəhayət, ulu öndər Heydər Əliyev “Sovetskaya türkologiya” jurnalının yaradılmasına yuxarı dairələrdən icazə almaq, onu Bakıda nəşr etdirmək üçün (1970) nə qədər böyük əmək sərf etdi.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra türkologiyanın mərkəzi Türkiyə Cümhuriyyətinin paytaxtı Ankaraya keçdi. Türkiyədə xüsusilə qədim türk yazılı abidələri üzrə Hüseyn Orkunun, Əhməd Cəfəroğlu və Rəşid Aratın yetirmələri olan Şinasi Təkin, Tələt Təkin, Əhməd Bican Ərcilasun, Osman Fikri Sərtqaya, Çingiz Alyılmaz, Səadətədin Gömeç kimi mütəxəssislər yetişdi. Sovet dövründə xüsusilə Türkiyə kimi kapitalist və NATO üzvü bir dövlətə Monqolustan tam SSRİ nəzarətində olduğu üçün bölgəyə getmək, qədim türk abidələrini yerində araşdırmaq müşkül məsələ idi. Sovet İttifaqının süqutundan sonra bu məsələ öz müsbət həllini tapdı. Türkiyə dövləti ilə Monqolustan arasında həm iqtisadi-siyasi, həm də mədəni əlaqələr genişləndi. Türkiyədə dövlət səviyyəsində layihələr hazırlandı. Monqolustana buradakı qədim türk mədəniyyət mərkəzlərini, göytürk abidələrini tarixi, coğrafi, arxeoloji və epigrafiya cəhətdən kompleks şəkildə öyrənən elmi heyətlər göndərildi. Bölgəyə ezam olunanlar arasında Ərzurum Atatürk Universitetinin gənc araşdırmaçıları Çingiz Alyılmaz və Osman Mərd də var idi. Daha sonra Osman bəy bir neçə dəfə Monqolustana tədqiqat üçün ezam edildi, 2007-2008-ci illərdə Monqolustan Milli Universitetində araşdırmaçı olaraq çalışdı. Bu gərgin çalışmaların sonucunda professor Osman Mərdin iki monoqrafiyası meydana çıxdı: “Ötügen uygur dönemi yazıtlarından: Tes, Tariat, Şine Us”, “Köli Çor yazıtı ve anıt mezar kompleksi”. Ankara və Ərzurum şəhərlərində nəfis

şəkildə nəşr olunan bu kitablar göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrin yenidən araşdırılmasının nəticələri kimi diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, 745-ci ildə Göytürk dövləti süqut etdi, hakimiyyət uyğurların əlinə keçdi. Uyğurlar türklərin fərqli bir qolu, göytürklərin hakimiyyəti altında yaşamış bir boy birliyidir. Ona görə də təxminən bir əsr sürən uyğur xaqanlığının hakimiyyəti dövründə yenə Ötükən bölgəsində, yəni Şimali Monqolustanda Ordubalık-Karabalqasun adını verdikləri paytaxt şəhəri inşa edildi və göytürk ənənələri davam etdirildi. Göytürklər kimi, göytanrı inancına etiqad göstərən Ötükən uyğur xaqanlığı eyni yazı ənənəsindən istifadə etmişdir. Bu əlifbanı uyğurlar tək Ötükən bölgəsində yaşayarkən deyil (Karabalqasun abidəsi, Süci abidəsi), bu dövlət süqut edib Şərqi Türküstan, Uyğur Koço dövlətinə köç etdikdən sonra da bir müddət dövlət səviyyəsində ənənəvi olaraq işləmişlər. Məsələn, Şərqi Türküstanında tapılmış Irk bitig, Toyok və Miran abidələri bunlardandır. Ötükən uyğurları göytürklər kimi xaqan, hökmdar, komandanların xatirəsini əbədiləşdirmək üçün anıt qəbir ənənəsini də davam etdirmişlər. Buna baxmayaraq, Ötükən oğuz abidələrindən fərqli olaraq, Ötükən uyğurlarının runik kitabələri dərinədən tədqiq edilməmişdir.

Onu da qeyd edək ki, qədim türklərdə bu tipli anıt qəbirləri hökmdar həm öləndən sonra, həm də ölməzdən əvvəl də inşa edilə bilərdi. Ona görə də müəllif ikinci uyğur xaqanı Moyun çor ilə bağlı olan bu tipli Şine us, Tes və Taryat abidələrini tapıldığı yerlərdə, indiki Şimali Monqolustanda hərtərəfli şəkildə araşdırıb bütün yönləriylə tədqiq etmişdir. Bu qiymətli əsər giriş və üç bölmədən ibarətdir. Əsərin sonuna sözlük də əlavə edilmişdir. Girişdə uyğur adının mənasının izahından başlayan müəllif Ötükən uyğurlarının iqtisadi və oturaq həyat və dini inancları üzərində geniş şəkildə dayanmış, uyğurların da, göytürklər kimi, göytanrı inancına etiqad etdiklərini faktlarla izah etmişdir.

Ötükən uyğurlarının iqtisadi həyatından bəhs edərək müəllifin damğaların türk cəmiyyətindəki rolu və yeri haqqında irəli sürdüyü mülahizələr diqqəti cəlb edir. O yazır: “Kışın çadırlar və ağıllar, iklimin daha ılıman olduğu güney bölgələrdəki tepelerin rüzgar almayan noktalarına yapılırkən ağıl kenarlarındakı kayalara da sahiplənme düşüncəsiylə digər ailə və boylara mesaj vermək amacıyla adətə tapu nitəliyinə olan boy və ailə damğaları kazanmışdır... bölgədə hala aynı işlevini sürdüren ve kenarında eski türk damğalarını barındıran yüzlerce ağıl göç yollarında yer alan damğalı, damğasız dikili taşlar, boyların hareket alanları ve yolları konusunda günümüzde yaşama mücadelesi veren en güzel tanıklardır”. Ona görə bu daş kitabələrdəki ay damğası, Moyun çor hökmdarın xaqanlıq damğaları haqqında fikirlər diqqəti cəlb edir, hətta müəllif kitabın üz qabığında bu damğaların fotosəkilini vermişdir.

Məlumdur ki, Tes kitabəsi ikinci uyğur xaqanı Moyun çor (xaqanlıq adı-Tengride bolmuş el etmiş Bilgə kağan) zamanında təxminən 750-ci illərdə hökmdar şərəfinə qoyulmuş abidədir və 1915-ci ildə Vladimirtsev tərəfindən tapılmış, ancaq həmin dövrdə nəşrinə icazə verilməmişdir. Nəhayət, 1976-cı ildə S.Klyaştorının başçılıq etdiyi sovet-monqol heyəti abidəni yerində tədqiq etmiş və o, bu barədə Bakıda nəşr olunan “Sovetskaya türkologiya” jurnalında geniş məqalə ilə çıxış etmişdir. Təbiət hadisələrinin təsiri ilə çox zədələnmiş yazılı daşın üzərindəki yazıları ilk dəfə oxuyan Klyaştorı müvəffəqiyyətli təsbitlərlə yanaşı, bir sıra səhvlərə də yol vermişdir. Bu fikri T.Təkinin abidə haqqındakı məqaləsi də təsdiq edir. Məhz bu səbəblərdən abidəni yenidən tədqiq edib araşdırmaq zərurəti yaranmışdır. Müəllif bu kitabədə silinmiş yerləri transkripsiyada qırmızı və yaşıl rənglərlə işarə etmişdir. Təqdirəlayiq cəhət ondan ibarətdir ki, müəllif bu kitabəni digər Ötükən uyğur kitabələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmışdır. Buradakı damğa

işarəsi Moyun çor və Taryat kitabəsi ilə eynidir. Burada digər abidələrdə təkrar olunan şablon şəkilli cümlə və ifadələr vardır. Kitabənin dil xüsusiyyətlərini də şərh edən müəllif daşın dörd üzündəki mətnlərin rəngli fotosəkillərini də kitaba daxil etmişdir.

1956-cı ildə tapılmış Taryat kitabəsi üç parça daşdan ibarətdir. Cəmi 30 sətirdən ibarət olan abidə Moyun çor xaqanın şərəfinə 753-cü ildə dikilmişdir və Tes kita-bəsindən fərqli olaraq, nisbətən oxunaqlı vəziyyətdədir. Bu abidədə də Moyun çor xaqanın fəaliyyətlərindən, səfər və döyüşlərindən, etnik cəhətdən qohumluq əlaqəsi olan qəbilə və tayfaları birləşdirmək üçün savaşımlarından bəhs olunur. Müəllif bu kitabəni də epigrafiq cəhətdən hərtərəfli şəkildə araşdırmış, cümlələrdəki leksik vahidlər haqqında irəli sürülmüş fikir və mülahizələri, yenidən oxuma təşəbbüslərini müqayisəli şəkildə təhlil etmiş, həmin fikirlərə münasibət bildirmiş, kitabənin orijinal mətnini, transkripsiyasını və müasir türk dilinə mükəmməl tərcüməsini vermişdir.

Ötükən uyğurlarının ən əhatəli yazılı abidəsi xaqan Moyun çorun şərəfinə 759-cu ildə ucaldılmış Şine Us kitabəsidir. Bu kitabə 1909-cu ildə fin alimi Ramstedt tərəfindən Şimali Monqolustanda Şine Us

gölü ətrafında tapılmış və həmin tədqiqatçı tərəfindən ona Selenqa daşı adı verilmişdir. Müəllif abidənin məzmunu və dil xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir, onu digər run əlifbası ilə yazılmış göytürk abidələri ilə müqayisə edir. Burada diqqəti cəlb edən faktlardan biri bundan ibarətdir ki, monqol dilini kifayət qədər öyrənmiş Osman Mərdin Şine Us şəklində ədəbiyyatda məlum olan xüsusi ismin monqol dilinin qrammatik qaydalarına görə Şine Us şəkilində oxunmalı olduğunu təsbit etmişdir. Yeni tapılan abidələrin mətnlərindən yararlanan müəllif bir sıra xüsusi isimləri, məsələn, Mağı kurğan yerinə Amağı kurğan, Açığ Altır köl yerinə Çığıltır köl, Bedi bersil yerinə Ebdı bersil şəklində transkripsiya edilən hərf komplekslərini bu şəkildə oxumağa təşəbbüs etmişdir.

Kitabın sonunda bəhs olunan abidələrin lüğət tərkibinin indeksi və türk dilinə tərcüməsi də yerini göstərmək şərti ilə verilmişdir ki, bu da istifadəçilərə böyük kömək göstərəcəkdir. Kitab sanki albom səciyyəli bir əsərdir. Bilavasitə müəllifin bölgədə istər yazılı daşlara, kitabələrə, istər başqa obyektlərə aid çox yüksək peşəkarlıqla çəkdiyi fotosəkillərin kitaba daxil edilməsi əsərin dəyərini xeyli artırır.

Əbülfəz Quliyev*

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) müxbir üzvü, Naxçıvan bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru. E-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com